

INTERPRETĂRI ETNICE A VESTIGIILOR ARHEOLOGICE DIN SECOLELE II-IV P.CHR. DIN SPAȚIUL PRUTO-NISTREAN ÎN ISTORIOGRAFIA SOVIETICĂ

SERGIU MATVEEV

sssmatveev@yahoo.com

Universitatea de Stat din Moldova – Chișinău

ETHNICAL INTERPRETATIONS OF ARCHAEOLOGICAL SITES IN THE PRUT-DNIESTR REGION DATED 2-4TH CENTURIES AD IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY

ABSTRACT

In specialized soviet literature there was not a unique or even predominant theory regarding the ethnical components of human communities of 2-4th centuries AD. All the mentioned peoples - gets, sarmatians, goths - had relatively tight contacts and felt a permanent influence of provincial roman culture, but insisting that slavs were present.

Keywords: Prut-Dniestr area, ethnical interpretations, soviet historiography, gets, sarmatians, goths, slavs.

Spațiul carpato-nistrean, în primele secole ale erei noastre, constituia din punct de vedere geopolitic o zonă care, parțial, era încadrată în Imperiul Roman, cealaltă parte fiind controlată de romani. Zonele de contact ale lumii romane cu lumea barbară la începutul Marii migrații a popoarelor au prezentat întotdeauna un tablou etnic eterogen. Limesul roman stăvilea atacurile triburilor barbare care s-au perindat în zona nord-vest pontică. În regiunea aceasta autorii antici menționează un număr considerabil de triburi de diferită origine etnică: traci, germanici, iranieni etc. Fiecare dintre ei avea o cultură materială și o spiritualitate proprie supusă unei presiuni puternice din partea lumii provincial-romane¹.

Investigațiile arheologice au scos la lumină mai multe materiale arheologice, care, în baza analizei efectuate, în coroborare cu izvoarele scrise pot fi atribuite unor comunități etnice distincte.

¹ A. Remennikov, *Bor'ba plemen Severnogo Pričernomor'ja s Rimom v III v. n.ē.*, Moskva, 1954; Idem, *Bor'ba plemen Podunav'ja s Rimom v 70-ch godach III v. n.ē.*, în "Antičnoe obščestvo", Moskva, 1967, ss. 188-192; Sergiu Matveev, *Reconstituirea situației etnice în partea de sud a interfluviului Nistru-Prut în prima jumătate a mil. I p.Chr. în baza izvoarelor scrise*, în "Analele științifice ale USM", Chișinău, 1998, pp. 92-99.

La începutul anilor '60 ai secolului al XX-lea, specialiștii stabilesc perindarea următoarelor culturi arheologice: cultura Lipica, de origine tracică, pentru perioada anterioară culturii Sântana de Mureș-Černjachov, cultura sarmaților, datată cu secolele I-IV, și cultura Sântana de Mureș-Černjachov, datată cu secolele III-IV. Cercetările stratigrafice, în opinia arheologilor din acea vreme, demonstrează o trecere evolutivă a nivelului de locuire getic în cel al culturii Lipica, care, la rândul său, trece în cultura Sântana de Mureș-Černjachov, dispariția acesteia fiind pusă pe seama "*impactului hunic*" din anii '70 ai secolului al IV-lea².

Principala direcție de studiu a fost orientată spre cercetarea monumentalei culturi arheologice numită Sântana de Mureș-Černjachov, dat fiind faptul că celelalte două au fost în mare parte înglobate în ea.

Interesul deosebit manifestat față de cultura Sântana de Mureș-Černjachov se explică prin factorul politic, din acest motiv ipotezele propuse erau acceptate, devenind axiome. În perioada de până la cel de-al Doilea Război Mondial ideologia nazistă a utilizat pe larg, în interese de propagandă, anumite idei ale cercetătorilor germani de la începutul secolului al XX-lea, care vedeau în această cultură arheologică exclusiv triburile germanice ale goților³. Drept răspuns, în U.R.S.S. a început cercetarea intensă ale monumentelor și a colecțiilor černjachoviene deja depozitate în muzee, primele atribuiri etnice a acestei culturi fiind fixate în lucrările lui M.I. Artamonov⁴ și B.A. Rybakov⁵, susținuți ulterior de M.Ju. Brajčevskij⁶ și P.N. Tret'jakov⁷. Adversarul politic din secolul XX trebuia să fie lichidat și pentru secolele III-IV. În anul 1950 cercetătorul rus I. Ljapușkin a declarat că există rezerve asupra interpretării indicilor etnici ca aparținând lumii slave⁸.

Cu toate acestea, ideea apartenenței monumentelor de tip Sântana de Mureș-Černjachov exclusiv culturii slave devine oficială în istoriografia sovietică. În atmosfera de psihoză antigermană din anii războiului și cei imediat postbelici situația nici nu putea să fie altfel. Problema însă era complicată de faptul că un

² G.B. Fedorov, *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdureč'ja v I tysjačelietii n.ė. MIA SSSR*, № 89, 1960, s. 16.

³ E. Brener, *Der Stand der Forschung über die Kultur der Merovingerzeit*, în "Berichte der Römisch-Germanischen Kommission", VII, Frankfurt, 1912, S. 262-267; M. Ebert, *Südrußland in Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921, S. 262-264.

⁴ M.I. Artamonov, *Spornye voprosy drevnej istorii slavjan i Rusi*, în "KSIIMK", № 6, 1940, ss. 3-14.

⁵ B.A. Rybakov, *Rannaja kul'tura vostočnych slavjan*, în "Istoričeskij žurnal", № 11-12, Moskva 1943, ss. 73-80.

⁶ M.Ju. Brajčevskij, *Archeologični materialy do vyvčennja kul'tury schidnoslov'jans'kich plemen IV-VIII st.*, în "Arch.", № 4, 1950, ss. 27-55.

⁷ P.N. Tret'jakov, *Vostočnoslavjanskije plemena*, Moskva, 1953, ss. 157-160.

⁸ I.I. Ljapușkin, *Pamjatniki kul'tury „polej pogrebenija” pervoj poloviny I tys. n.ė. Dneprovskogo lesostepnogo levoberež'ja po materialam polevyh izyskanij 1940, 1945-1949 gg.*, în "SA", XIII, 1950, ss. 7-32.

număr mare de monumente arheologice ulterioare, atribuite culturii slave timpurii de tipul Praga-Korčak, se deosebeau completamente de cele de tip Sântana de Mureș-Černjachov⁹. Descoperirea monumentelor de tipul Praga-Korčak a coincis cu „dezghețul” hrușciovist, ceea ce a permis reluarea discuțiilor despre componența polietnică a culturii Sântana de Mureș-Černjachov¹⁰.

Din nou schimbările politice au generat un număr de lucrări care repuneau în discuție problema atribuirii etnice a acestor monumente, la care se adăugase un aspect ideologic nou – prietenia promovată de U.R.S.S. față de statele blocului socialist. Apare și ipoteza privind predominarea decisivă a germanicilor în cadrul culturii respective¹¹ sau părerea mai prudentă a unor cercetători moscoviți despre o structură polietnică a purtătorilor acestui masiv¹².

Săpăturile de la Budești, Solonceni, Lucașeuca, Petricani, Bălăbănești au permis lui È. Rikman să afirme că cultura Sântana de Mureș-Černjachov s-a format în secolul al II-lea sub influența civilizației provincial-romane, din componența căreia făceau parte triburile sarmaților, daco-geților și goților. Monumentele atribuite slavilor nu pot fi datate anterior celei de-a doua jumătăți a mileniului I¹³.

După ce s-a stabilit complexitatea acestei culturi, ea a început să fie „secționată” în variante locale. Într-un studiu consacrat special acestei probleme, M.A. Tichanova delimitează cinci variante locale ale culturii Sântana de Mureș-Černjachov: Niprul Mijlociu, Niprul Inferior, Zona Nistrului, Dunărea de Jos cu Transilvania de Nord-Est și Volânia. Analiza materialelor arheologice o aduce pe cunoscuta cercetătoare la concluzia că cultura Sântana de Mureș-Černjachov includea triburi de diversă etnie: sciți târzii, slavi, geto-daci, sarmați și alte triburi,

⁹ Ju.V. Kucharenko, *Slavjanskije drevnosti V-VI vv. na teritorii pripjatskogo Poles'ja*, în „KSIIMK”, № 57, 1955, ss. 33-39; V.N. Danilenko, *Slavjanskije pamjatniki I tys. n.è. v bassejne Dnepra*, în „KSIA AN USSR”, № 4, 1955, ss. 27-29.

¹⁰ È.A. Rikman, I.A. Rafalovič, *K voprosu o sootnošenii Černjachovskoj i ranneslavjanskoj kul'tur v Dnestrovsko-Dunajskom meždureč'e*, în „KSIA”, vyp. 105, 1965.

¹¹ M.I. Artamonov, *Slavjane i Rus'*, în „Tez. dokl. Naučnaja sessija Leningradskogo Gos. Universiteta 1955-1956”, Leningrad, 1956, ss. 3-6; M.A. Tichanova, *O lokal'nyh variantach Černjachovskoj kul'tury*, în „SA”, № 4, 1957, ss. 168-194; V.V. Kropotkin, *Mogil'nik Černjachovskogo tipa v s. Rizino Čerkasskoj obl. (K voprosu o proischoždenii černjachovskoj kul'tury)*, în „Slavia antiqua. T. 17”, Poznan, 1971, ss. 197-206; V.V. Kropotkin, *Černjachovskaja kul'tura i Sev. Pričernomor'e*, în „Kul'tura ta pobut naselennja Ukrajins'kich Karpat. Tez. dokl. Užgorod”, 1972, ss. 94-95; Idem, *Problema proischoždenija i etničeskoj prinadležnosti černjachovskoj kul'tury v svete novyx antropologičeskix issledovanij (po povodu knigi T. S. Konduktorovoj «Antropologija drevnego naselenija Ukraïny»*, Moskva, 1972, în „Slavia antiqua”, T. 23, Poznan, 1976, ss. 165-173.

¹² G.B. Fedorov, *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačelietii n.è. MIA SSSR*, № 89, 1960.

¹³ È.A. Rikman, *Ètničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i privileguščego Podunav'ja v pervyx vekach našej èry*, Moskva, 1975. s. 5.

inclusiv germanice. Uniformitatea acestei culturi a fost cauzată de faptul că aceste triburi se aflau în componența uniunilor tribale gotice. În zona dunăreană, purtători ai culturii Sântana de Mureș-Černjachov erau considerate triburile geto-dacilor¹⁴.

La sfârșitul anilor '50 ai secolului al XX-lea au fost inițiate primele contacte științifice cu istorici din România¹⁵. Acest pas a reprezentat un progres în dezvoltarea științei arheologice din spațiul pruto-nistrean. Colaborarea cu cercetătorii din România s-a materializat prin conferința din 1958 și publicarea, în 1960, a culegerii *Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-Zapada SSSR i Narodnoj Rumynskoj Respubliki*. În aceasta lucrare È. Rikman¹⁶, care a cercetat un șir de monumente din secolele III-IV p.Chr., demonstrează cu siguranță pentru perioada respectivă coexistența în spațiul carpato-nistrean a triburilor getice, sarmatice și gotice, punând în permanență sub semn de întrebare prezența comunităților slave¹⁷. În același volum, Gh. Fedorov prezintă două necropole de tipul Sântana de Mureș-Černjachov, Bălțata și Mălăiești, la investigarea cărora autorul, la fel, a depistat prezența unei tradiții a culturii getice, precum și elemente sarmatice, ambele tipuri manifestând semne de influență a culturii romane¹⁸.

Din cele relatate este lesne de înțeles că cercetătorii care se ocupau cu monumentele Sântana de Mureș-Černjachov, sub presiunea materialului diagnostic concret, devin adepți ai inducțiilor formulate de arheologii români despre originea tracică a comunităților acestui facies¹⁹.

În studiul monografic deja menționat a lui Gh. Fedorov, în baza analizei a peste 284 de monumente atribuite la secolele II-IV, se ajunge la următoarele concluzii:

- în monumentele černjachoviene din interfluviul Prut-Nistru persistă un șir de elemente ce pot fi atribuite slavilor; cu toate acestea, ponderea slavilor în formarea culturii Sântana de Mureș-Černjachov e infimă, deoarece majoritatea ceramicii și a altor obiecte nu au analogii la slavii post-černjahovieni. Elementele

¹⁴ M.A. Tichanova, *O lokal'nyh variantach Černjachovskoj kul'tury*, în "SA", № 4, 1957, ss. 168-194.

¹⁵ N.A. Mochov, *Razvitie istoričeskoj nauki v Moldavii za gody Sovetskoj vlasti*, în "Tezisy dokladov (jubilejnoi naučnoj sessii Soveta Moldavskogo filiala AN SSSR, posvjaščennoj 40-letiju velikoj Oktjabr'skoj Socialističeskoj Revoljucii)", Kișinev, 1957, ss. 3-4.

¹⁶ È.A. Rikman, *Raskopki u s. Budeșty (K voprosu o naselenii Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdureč'ja v pervykh vekach n.é.)*, în "Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-zapada SSSR i Narodnoj Rumynskoj Respubliki", Kișinev, 1960, ss. 197-219.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ G.B. Fedorov, *Dva černjachovskich mogil'nika v Moldavii*, în "Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-Zapada SSSR i Narodnoj Rumynskoj Respubliki", Kișinev, 1960, s. 239.

¹⁹ N.M. Kravčenko, *K voprosu o proischoždenii nekotorych tipov obrjada truposožženija na černjachovskich mogil'nikach*, în "KSIA", № 121, 1970, ss. 44-51.

slave în cultura Sântana de Mureș-Černjachov din Moldova sunt în minoritate față de cele gotice ori sarmate;

- la baza culturii Sântana de Mureș-Černjachov din Moldova stau elementele culturale locale geto-dacice și cultura sarmaților agricultori;

- aportul triburilor getice și sarmate în formarea culturii Sântana de Mureș-Černjachov este practic egal. Anume de la sarmați černjachovienii au preluat înhumarea în ritul funerar²⁰.

Aceste supoziții actualmente nu mai pot fi acceptate, din următoarele motive:

1. Prezența slavilor în cultura Sântana de Mureș-Černjachov rămâne și până în prezent numai la nivel de declarații, fiind lipsită de un suport științific, deoarece elementele așa-zise „slave” nu pot fi evidențiate. Acest fapt a fost demonstrat cu lux de amănunte de Ė. Rikman și I. Rafalovič încă în anul 1965 în studiul consacrat coroborării elementelor černjachoviene care se considerau similare celor din lumea slavă²¹. Însuși Gh. Fedorov se vede nevoit să menționeze că ele erau minoritare celor sarmate și gotice, cu atât mai mult componentelor predominante geto-dacice. Insistența de a-i menționa pe slavi este mai curând un tribut adus teoriei oficiale.

2. Elementele considerate de Gh. Fedorov slave nu-și găsesc analogii nici în perioada prečernjachoviană, nici în cultura materială a lumii slave din secolele VI-VII²².

3. Teza despre participarea sarmaților agricultori în egală măsură cu geto-dacii la formarea culturii Sântana de Mureș-Černjachov este la fel de neargumentată, dat fiind faptul că, la moment, în tot spațiul carpato-nistean nu a fost descoperită nici o așezare sarmatică ce ar putea documenta procesul de sedentarizare în masă a acestor triburi²³.

4. Ritului funerar geto-dacic îi este caracteristic biritualismul și, prin urmare, nu poate fi absolutizată influența sarmaților, care practicau înhumarea²⁴.

În același timp cercetătorul ucrainean M.Ju. Brajčevskij continuă să definească cultura Sântana de Mureș-Černjachov drept slavă²⁵. Aprecierea sa se

²⁰ G.B. Fedorov, *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdureč'ja v I tysjačeletii n.ė. MIA SSSR*, № 89, 1960. ss. 63-174.

²¹ Ė.A. Rikman, I.A. Rafalovič, *K voprosu o sootnošenii Černjachovskoj i ranneslavjanskoj kul'tur v Dnestrovsko-Dunajskom mezhdureč'e*, în „KSIA”, vyp. 105, 1965.

²² *Ibidem*.

²³ Gheorghe Bichir, *Les sarmates au Bas-Danube*, în „Dacia”, N.S., t. XXI, București, 1977, ss. 167-197; V.I. Grosu, *Chronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja*, Kișinev, 1990.

²⁴ Ion Ioniță, V. Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, 1988; V. Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)*, București, 2004.

referă nu numai la teritoriul Ucrainei, dar și la cel al Poloniei, Moldovei, Slovaciei și României²⁶, construcția istorică efectuându-se prin metoda retrospectivă de la perioade mai noi spre cele mai vechi: dacă în Evul Mediu timpuriu aceste teritorii țineau de cultura slavă, rezultă că același areal, într-o perioadă mai timpurie, ținea tot de cultura dată. Verificarea acestei ipoteze retrospectiv nu era practică. Restaurarea situației etnice în perioada anterioară culturii Sântana de Mureș-Černjachov în acest areal va coincide în linii majore cu spațiul locuit de triburile tracilor septentrionali, iar excluderea din componența acestor teritorii a provinciilor cucerite de romani va prezenta practic arealul de răspândire a culturii Sântana de Mureș-Černjachov. Acceptarea influențelor migrațiilor din primele secole ale erei creștine dau răspuns atât la unitatea acestei culturi, cât și la existența variantelor locale. Anume răspunsul corect la întrebarea despre componența etnică a acestei culturi va permite fixarea anumitor accente privind primele etape ale formării romanicilor de răsărit.

Pe fundalul acestor discuții, în anul 1966 apare lucrarea de sinteză *Istoriia SSSR*. În capitolul respectiv, semnat de G.D. Smirnov, se definea componența etnică a culturii Sântana de Mureș-Černjachov ca una polietnică, care includea slavi, sarmați, daci și geți²⁷. Studiul lui G.D. Smirnov avea la bază un articol publicat anterior²⁸.

Astfel, între anii 1957-1967, în istoriografia sovietică, aparent unitară în problema apartenenței etnice a culturii Sântana de Mureș-Černjachov, se formaseră câteva direcții principale de cercetare pe care le vom numi convențional:

1. superautohtonistă slavă (M.Ju. Brajčevskij²⁹, E.V. Machno³⁰, È.A. Symonovič³¹, M.Ju. Smiško), majoritatea susținătorilor acestei direcții activau în centrele de cercetare de la Kiev;

2. cu predominarea componentei germanice (M.I. Artamonov³², M.A. Tichanova³³, L.A. Golubeva³⁴), majoritatea adeptilor acestei direcții reprezentau centrele de cercetare de la Leningrad;

²⁵ M.Ju. Brajčevskij, *Bilja džerel slov'jans'koj deržavnosti*, Kyjiv, 1964, s. 3; a se vedea și: A.T. Smilenko, *Slov'jani ta jich susidi v stepovomu Podniprov'ji (II-XIII st.)*, Kyjiv, 1975.

²⁶ M.Ju. Brajčevskij, *op. cit.*, s. 4.

²⁷ *Istoriia SSSR*, tom 2, Moskva, 1966.

²⁸ G.D. Smirnov, *Zaselenie romanizirovannymi plemenami Pruto-Dnestrovskogo meždureč'ja v svete archeologičeskich materialov*, în "Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-zapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki", Kișinev, 1960, ss. 309-316.

²⁹ M.Ju. Brajčevskij, *K istorii lesostepnoj polosy Vostočnoj Evropy v I tys. n.é.*, în "SA", № 3, 1957, ss. 114-130.

³⁰ E.V. Machno, *Jagnjatins'ka archeologična ekspedicija*, în "AP", t. III, 1952.

³¹ È.A. Symonovič, *Rec. na knigu: Rikman È.A. Pamjatnik èpochi velikogo peremeščenija narodov*, Kișinev, 1967, în "SA", № 4, 1970, ss. 285-289.

3. teoria polietnică (Gh. Fedorov³⁵); un loc aparte ocupă în cadrul acestei școli È. Rikman³⁶, care, în anumit sens, poate fi numit fondatorul direcției autohtoniste prin promovarea elementului tracic în cadrul comunității polietnice. È. Rikman nu a fost de acord cu ipoteza precum că respectiva cultură arheologică reprezintă materializarea contactelor slavilor cu Imperiul Roman și, deși admitea anumite contacte între slavi și locuitorii regiunii sud-dunărene în secolele II-IV, considera că ele aveau o intensitate slabă, sporind doar către secolele V-VII³⁷.

Denumirile respective sunt ușor convenționale, fiindcă centrele locale nu aveau capacități de publicare suficiente și majoritatea lucrărilor importante continuau să apară la Moscova.

Complexitatea proceselor care au avut loc în primele secole ale mileniului I în spațiul carpato-nistrean și-a găsit reflectare în descoperirile recente de la Pruteni (r. Ungheni)³⁸ și posibil de cele de la Odaia³⁹.

Anii '70-80 ai secolului al XX-lea au fost marcați prin cercetări arheologice de amploare și un volum important de materiale analizate, dar care nu au putut să hotărască problema atribuirii etnice⁴⁰. Astfel încât nu s-a ajuns la un consens în

³² M.I. Artamonov, *Slavjane i Rus'*, în "Tez. dokl. Naučnaja sessija Leningradskogo Gos. Universiteta 1955-1956", Leningrad, 1956, ss. 3-6.

³³ M.A. Tichanova, *O lokal'nyh variantach Černjachovskoj kul'tury*, în "SA", № 4, 1957, ss. 168-194.

³⁴ L.A. Golubeva, *Soveščanie, posvjaščennoe problemam Černjachovskoj kul'tury i ee roli v rannej istorii slavjan*, în "SA", № 4, 1957, ss. 274-277.

³⁵ G.B. Fedorov, *Dva černjachovskich mogil'nika v Moldavii*, în "Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-Zapada SSSR i Narodnoj Rumynskoj Respubliki", Kișinev, 1960.

³⁶ È.A. Rikman, *Raskopki u s. Budeșty i problema ètničeskogo sostava naselenija Moldavii v pervykh stoletijach n.è.*, în "Tezisy dokladov (jubilejnoi naučnoj sessii Soveta Moldavskogo filiala AN SSSR, posvjaščennoj 40-letiju Velikoj Oktjabr'skoj Socialističeskoj Revoljucii)", Kișinev, 1957, s. 5; Idem, *Raskopki u s. Budeșty (K voprosu o naselenii Dnestrovsko-Prut'skogo meždureč'ja v pervykh vekach n.è.)*, în "Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-zapada SSSR i Narodnoj Rumynskoj Respubliki", Kișinev, 1960, ss. 197-219; Idem, *Ètničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i priliegajuščego Podunav'ja v pervykh vekach nașej èry*, Moskva, 1975.

³⁷ Idem, *O načale rasselenija i ètničeskikh kontaktach slavjan na levoberež'e Nižnego Dunaja*, în "Tezisy dokladov sovet'skoj delegacii na IV Meždunarodnom kongresse slavjanskoj archeologii", Moskva, 1980, s. 21.

³⁸ Vlad Vornic, V. Bubulici, N. Telnov, *Pervoe poselenie svobodnyh dakov III v. n.è. na territorii Respubliki Moldova u s. Pruten'*, în "Congresul al IX-lea Internațional de Tracologie Tracii și lumea circumponitică", Chișinău, 2004, pp. 131-133; V. Vornic, N. Telnov, V. Bubulici, L. Ciobanu, *Pruteni. Un centru de olărie dacic din epoca romană*, Chișinău, 2007.

³⁹ V. Vornic, V. Bubulici, L. Ciobanu, *O așezare dacică din epoca romană descoperită la Odaia (comuna Micușin, raionul Drochia, Moldova)*, în "Revista arheologică", serie nouă, volumul II, nr. 1-2, Chișinău, 2006, pp. 348-363.

⁴⁰ È.A. Rikman, *Ètničeskaja istorija...*, 1975; V.D. Baran, *Černjachiv'ska kul'tura (za materialami Verchn'ogo Dnistra ta Zachidnogo Bugu)*, Kyjiv, 1981; G.F. Nikitina,

problema atribuției etnice a culturii respective. Starea de fapt a problemelor legate de cultura Sântana de Mureș-Černjachov și-a găsit reflectare în studiul semnat de M.B. Ščukin, publicat în anul 1975 la Berlin⁴¹. În această lucrare se vehicula și ideea conform căreia componentul slav nu poate fi sesizat din cauza că monumentele arheologice ale migrației slavilor în Antichitate și epoca medievală timpurie ori nu au fost identificate, ori slavii nu au lăsat urme vizibile în cultura triburilor autohtone⁴².

B.V. Magomedov, în baza analizei ritului și ritualului funerar, a modalităților de construcție a locuințelor, a formelor de ceramică și a pandantivelor, evidențiază următoarele componente etnice: scito-sarmatice elinizate, o parte mică a triburilor tracice, de tipul Zarubineck și germanice⁴³. Fără a pune la îndoială o anumită influență din partea orașelor pontice, ce se aflau în secolul al II-lea sub dominație romană, nu putem fi de acord cu rolul de bază al scito-sarmaților. Despre sarmați s-a vorbit mai sus, cât despre sciți, în perioada respectivă, acesta era un termen nominal utilizat de autorii antici și care includea mai multe triburi de diversă origine etnică, înșiși sciții nefiind localizați în această zonă din secolul al III-lea a.Chr. Este improprie și includerea grupului arheologic Zarubineck în categoria elementelor etnice.

În ultimii ani de existență a U.R.S.S. a continuat colectarea materialului, dar încercări de revizuire a istoriei etnice a zonei date nu s-au mai făcut. I.S. Vinokur, în baza unor date noi, susține ideea că la constituirea civilizației în egală măsură au participat triburi slave, daco-tracice și sarmatice. El menționează că elemente ale acestei culturi întâlnim până în ultimul sfert al mileniului⁴⁴.

Astfel, în literatura sovietică de specialitate nu a existat o teorie dominantă, nemaivorbind de una unică, ce ar explica procesul de formare și elementele de bază ale culturii Sântana de Mureș-Černjachov. Toate populațiile menționate – geți, sarmați, goți –, aveau contacte destul de strânse și resimțeau o permanentă influență a culturii provinciale romane, dar se insista și la prezența slavilor.

În prezent, în spațiul post-sovietic domină ipoteza despre caracterul polietnic al culturii Sântana de Mureș-Černjachov, cu anumite particularități regionale și factori dominanți. Regiunea cursului superior al Nistrului și al Bugului

Sistematika pogrebal'nogo obrjada plemen černjachovskoj kul'tury, Moskva, 1985; I.A. Rafalovič, *Dančeny. Mogil'nik černjachovskoj kul'tury III-IV vv.*, Kișinev, 1986.

⁴¹ M.B. Ščukin, *Das Problem der Černjachov-Kultur in der sovjetischen archäologischen Literatur*, în "ZfA", 9, 1975, S. 25-41.

⁴² V.D. Koroljuk, *Duleby, anty, avary i goty*, în "Problemy tipologii i étnografii", Moskva, 1979, s. 53.

⁴³ B.V. Magomedov, *Černjachovskie plemena Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja. Avtoreferat diss. kand. ist. nauk*, Kiev, 1981, s. 12.

⁴⁴ I.S. Vinokur, *Černjachovskie plemena na Dnestre i Dunae*, în "Slavjane na Dnestre i Dunae", Kiev, 1983, ss. 105-135.

de Vest este considerată a fi dominată de slavi, iar litoralul nord-pontic de scito-sarmați. Zona de silvostepă a Ucrainei este văzută ori ținând de etnosul slav⁴⁵, ori de slavi și sarmați⁴⁶. V.D. Baran leagă diferite grupuri teritoriale din cadrul acestei culturi cu predominarea diferitor etnii: pe cele din silvostepă cu slavii, cultura Wielbark cu germanicii⁴⁷. El chiar afirmă la un moment dat că simbioza slavo-iraniană în cadrul culturii Sântana de Mureș-Černjachov este una creată artificial, elementele sarmatice fiind definite clar arheologic, iar cele slave lipsind⁴⁸.

Pe poziții apropiate se situează D.N. Kozak⁴⁹ și A.V. Gudkova⁵⁰. Păreră despre predominarea factorului gotic continuă să fie susținută de M.B. Ščukin⁵¹ și B. Magomedov⁵². La momentul de față datarea majoritar acceptată a culturii Sântana de Mureș-Černjachov este între anii 230-410/430⁵³.

Tradiția creată de istoriografia sovietică impune ruperea din contextul istoric a anumitor etape. Acest mod de operare se referă în primul rând la perioada mileniului I a.Chr., când din cadrul culturii din prima epocă a fierului era separată perioada culturii getice (secolele IV-III a.Chr.), creându-se impresia falsă despre o ruptură în evoluția culturii tracice la nord de Dunăre. Procedee similare au fost aplicate și fenomenelor etnopolitice și etnosociale din mileniul I p.Chr., când epocile istorice primeau denumiri nu de procese fundamentale, ci de culturi arheologice. În consecință, datarea generală a monumentelor de tip Sântana de Mureș-Černjachov cu secolele III-IV venea să pună punct existenței unei anumite populații în acest areal pentru a pregăti terenul prin metoda *tabula rasa*, deci spațiu

⁴⁵ I.S. Vinokur, *Vel'barskie élementy i černjachovskie drevnosti lesostepnoj Ukrainy II-IV vv. n.é.*, în "Kultura Wielbarska w młodszyim okresie rzymskim", nr. 2, Lublin, 1989, ss. 217-224.

⁴⁶ V.V. Sedov, *Slavjane v drevnosti*, Moskva, 1994, ss. 233-282.

⁴⁷ V.D. Baran, *Davni slov'jani*, Kyjiv, 1998, ss. 172-182.

⁴⁸ Idem, *Procesy schidnoslov'jans'kogo kul'turogenezu v drugij polovini I tys. n.é.*, în "Etnogenez ta rannja istorija slov'jan: novi naukovy koncepcii na zlomi tysjačolit'", L'viv, 2001, ss. 11-19.

⁴⁹ D.N. Kozak, *Do problemy spisnuvannja slov'jan i germanciv v Ukraïni u drugij čverti I tys. n.é.*, în "Starožitnosti Rusi-Ukrajini", Kyjiv, 1994, ss. 31-36.

⁵⁰ A.V. Gudkova, *Osobennosti étnokul'turnogo processa v černjachovskom obščestve*, în "Tezi dop. Ukrajinskoj delegaciji na VI Mižnar. Kongresi slov'janskoj archeologii (Novgorod, Rosjija, 1996 r.)", Kyjiv, 1996, ss. 20-23.

⁵¹ M.B. Ščukin, *K predystorii černjachovskoj kul'tury. Trinadcat' sekvencij*, în "ASGE", № 20, 1979, s. 83.

⁵² B.V. Magomedov, *Černjachovskaja kul'tura Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1987; Idem, *Obrjad ingumacii v černjachovskoj kul'ture*, în "Tezi dop. Ukrajinskoj delegaciji na VI Mižnar. Kongresi slov'janskoj archeologii (Novgorod, Rosjija, 1996 r.)", Kyjiv, 1996, ss. 33-36.

⁵³ Idem, *Černjachovskaja kul'tura. Problema étnosa*. Lublin, 2001, s. 15.

pustiu, liber de locuitori, liber pentru apariția altor populații⁵⁴ (referitor la problema hiatusurilor a se vedea: Matveev 1999a, pp. 52-56).

Investigațiile arheologice denotă o altă situație la două compartimente principale, și anume formarea culturii Sântana de Mureș-Černjachov și dispariția ei. Prezența materialului arheologic de factură romană și a ceramicii de culoare cenușie nu mai pot fi considerate drept criterii de atribuire a monumentului la cultura respectivă și de datare automată cu secolele III-IV. Analiza detaliată a materialului arheologic a demonstrat separarea unui număr din ele cu o datare puțin mai timpurie⁵⁵. Astfel se definesc unele răspunsuri atât la componența elementelor ce au constituit cultura din regiunea Dunării, dar și o explicație pentru impresionantul salt numeric al monumentelor arheologice din secolele III-IV.

Un alt aspect este legat de faptul că, în ultimul timp, pentru un șir de monumente atribuite culturii Sântana de Mureș-Černjachov în spațiul dintre Carpați și Nistru limita superioară de datare este ridicată cel puțin la începutul secolului al V-lea⁵⁶. Iar în culturile arheologice ulterioare sunt depistate elemente clare de perpetuare a culturii respective, fenomen observat încă din anii '70 de È. Rikman⁵⁷. Atribuirea etnică a majorității absolute a monumentelor din a doua jumătate a mileniului I p.Chr. în special culturii slave, în baza izvoarelor scrise⁵⁸ și a asemănării culturii materiale, repetă situația creată în anii '40 în istoriografia sovietică de atribuire *ab initio* a monumentelor din mileniul I a.Chr. culturii scitice⁵⁹, opinie care a fost combătută fără rezerve printr-un șir de studii care au demonstrat apartenența acestora la cultura tracică⁶⁰. Perpetuarea elementelor tracice

⁵⁴ I.A. Rafalovič, *Moldavia i puti rasselenija slavjan v Jugo-Vostočnoj Evrope (VI-VII vv.)*, în "JuVESV", 1972, ss. 7-31; P.P. Bârnea, I.A. Rafalovič, *Problema mestnogo naselenija Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja v X-XII vv. i Balkano-Dunajskaja kul'tura*, în "IAN MSSR", serija ON, № 3, 1978, ss. 65-75.

⁵⁵ V. Vornic, V. Bubulici, N. Telnov, *Pervoe poselenie svobodnyh dakov III v. n.è. na territorii Respubliki Moldova u s. Pruten'*, în "Congresul al IX-lea Internațional de Tracologie Tracii și lumea circumponică", Chișinău, 2004, pp. 131-133.

⁵⁶ B.V. Magomedov, *Černjachovskij mogil'nik Kurniki na Južnom Buge*, în "SP", № 4, 1999, s. 119; Idem, *Černjachovskaja kul'tura. Problema ètnosa*. Lublin, 2001, s. 15; A.V. Gudkova, *I-IV vv. v Severo-Zapadnom Pričernomor'e. (Kul'tura osedlogo naselenija)*, în "SP", № 4, 1999, s. 367.

⁵⁷ È.A. Rikman, *Nekotorye tradicii černjachovskoj kul'tury v pamjatnikach VI-X vv. v nizov'jach Dnestra i Dunaja*, în "Issledovanija po istorii slavjanskich i balkanskich narodov. Èpoha srednevekov'ja", Moskva, 1972, ss. 29-45.

⁵⁸ V.D. Koroljuk, *Volochi i slavjane russkoj letopisi*, Kișinev, 1971; Idem, *Volochi i slavjane «Povesti vremennyh let»*, în "SS", № 4, 1971, ss. 41-53.

⁵⁹ G. Smirnov, *Archeologičeskie issledovanija Starogo Orcheja*, în "KSIIMK", vyp. 56, 1954, ss. 24-39; A.I. Meljukova, *Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo srednego Podnestrov'ja. MIA SSSR*, № 64, Moskva, 1958, ss. 5-102.

⁶⁰ T.D. Zlatkovskaja, L.L. Polevoj, *Gorodišča Pruto-Dnestrovskogo mezhdureč'ja IV-III vv. do n.è. i voprosy političeskoj istorii getov*, în "Drevnie frakijcy v Severnom Pričernomor'e",

în a doua jumătate a mileniului I p.Chr., demonstrată de Ė. Rikman, a găsit susținere și la alți cercetători⁶¹.

Problemele legate de dispariția culturii Sântana de Mureș-Černjachov au rămas neelucidate până în prezent și trebuie să fie reevaluate în lumina descoperirilor actuale, prin debarasarea de standarde și idei preconcepute.

Bibliografie:

M.I. ARTAMONOV, *Slavjane i Rus'*, în "Tez. dokl. Naučnaja sessija Leningradskogo Gos. Universiteta 1955-1956", Leningrad, 1956, ss. 3-6.

IDEM, *Spornye voprosy drevnej istorii slavjan i Rusi*, în "KSIIMK", № 6, 1940, ss. 3-14.

V.D. BARAN, *Černjachivs'ka kul'tura (za materialami Verchn'ogo Dnistra ta Zachidnogo Bugu)*, Kyjiv, 1981.

IDEM, *Davni slov'jani*, Kyjiv, 1998.

IDEM, *Procesy schidnoslov'jans'kogo kul'turogenezu v drugij polovini I tys. n.ė.*, în "Etnogenez ta rannja istorija slov'jan: novi naukovy koncepcii na zlomi tysjačolit'", L'viv, 2001, ss. 11-19.

P.P. BÂRNEA, I.A. RAFALOVIČ, *Problema mestnogo naselenija Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja v X-XII vv. i Balkano-Dunajskaja kul'tura*, în "IAN MSSR", serija ON, № 3, 1978, ss. 65-75.

Gheorghe BICHIR, *Les sarmates au Bas-Danube*, în "Dacia", N.S., t. XXI, București, 1977, ss. 167-197.

M.Ju. BRAJČEVSKIJ, *Archeologični materialy do vyvčennja kul'tury schidnoslov'jans'kich plemen IV-VIII st.*, în "Arch.", № 4, 1950, ss. 27-55.

IDEM, *Bilja džerel slov'jans'koj deržavnosti*, Kyjiv, 1964.

IDEM, *K istorii lesostepnoj polosy Vostočnoj Evropy v I tys. n.ė.*, în "SA", № 3, 1957, ss. 114-130.

E. BRENER, *Der Stand der Forschung über die Kultur der Merovingerzeit*, în "Berichte der Römisch-Germanischen Kommission", VII, Frankfurt, 1912, S. 262-267.

V.N. DANILENKO, *Slavjanskije pamjatniki I tys. n.ė. v bassejne Dnepra*, în "KSIA AN USSR", № 4, 1955, ss. 27-29.

M. EBERT, *Südrußland in Altertum*, Bonn-Leipzig, 1921.

Moskva, 1969, 35-60; V.L. Lapușnean, I.T. Niculiță, M.A. Romanovskaja, *Pamjatniki rannego železnogo veka*, în "AKM", 4, 1974, s. 44; I.T. Niculiță, *Gety IV-III vv. do n.ė. v Dnestrovsko-Karpatskich zemljach*, Kișinev, 1977; Idem, *Severnye frakijcy v VI-I vv. do n.ė.* Kișinev, 1987.

⁶¹ Ion Tentiuc, *Tradiții traco-geto-dacice în ritul și ritualul funerar medieval timpuriu de la est de Carpați*, în "Thracians and Circumpontic World", III, Chișinău, 2004, ss. 120-124.

G.B. FEDOROV, *Dva černjachovskich mogil'nika v Moldavii*, în "Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-Zapada SSSR i Narodnoj Rumynskoj Respubliki", Kišinev, 1960, ss. 221-239.

IDEM, *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačeletii n.é. MIA SSSR*, № 89, 1960.

L.A. GOLUBEVA, *Soveščanie, posvjaščennoe problemam Černjachovskoj kul'tury i ee roli v rannej istorii slavian*, în "SA", № 4, 1957, ss. 274-277.

V.I. GROSU, *Chronologija pamjatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, Kišinev, 1990.

A.V. GUDKOVA, *I-IV vv. v Severo-Zapadnom Pričernomor'e. (Kul'tura osedlogo naselenija)*, în "SP", № 4, 1999, ss. 235-404.

IDEM, *Osobennosti étnokul'turnogo processa v černjachovskom obščestve*, în "Tezi dop. Ukrajskoj delegaciji na VI Mižnar. Kongresi slov'janskoj archeologii (Novgorod, Rosjija, 1996 r.)", Kyjiv, 1996, ss. 20-23.

I. IONIȚĂ, V. URSACHI, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, 1988.

Istorija SSSR, tom 2, Moskva, 1966.

V.D. KOROLJUK, *Duleby, anty, avary i goty*, în "Problemy tipologii i étnografii", Moskva, 1979, ss. 53-59.

IDEM, *Volochi i slavjane «Povesti vremennyh let»*, în "SS", № 4, 1971, ss. 41-53.

IDEM, *Volochi i slavjane russkoj letopisi*, Kišinev, 1971.

D.N. KOZAK, *Do problemy spisnuvanja slov'jan i germanciv v Ukraïni u drugii čverti I tys. n.é.*, în "Starožitnosti Rusi-Ukraïni", Kyjiv, 1994, ss. 31-36.

N.M. KRAVČENKO, *K voprosu o proischoždenii nekotorych tipov obrjada truposožženija na černjachovskich mogil'nikach*, în "KSIA", № 121, 1970, ss. 44-51.

V.V. KROPOTKIN, *Černjachovskaja kul'tura i Sev. Pričernomor'e*, în "Kul'tura ta pobut naselennja Ukrajs'kich Karpat. Tez. dokl. Užgorod", 1972, ss. 94-95.

IDEM, *Mogil'nik Černjachovskogo tipa v s. Rizino Čerkasskoj obl. (K voprosu o proischoždenii černjachovskoj kul'tury)*, în "Slavia antiqua", T. 17, Poznan, 1971, ss. 197-206.

IDEM, *Problema proischoždenija i étničeskoj prinadležnosti černjachovskoj kul'tury v svete novych antropologičeskich issledovanij (po povodu knigi T. S. Konduktorovoj «Antropologija drevnego naselenija Ukraïny»*, Moskva, 1972, în "Slavia antiqua", T. 23, Poznan, 1976, ss. 165-173.

Ju.V. KUCHARENKO, *Slavjanskije drevnosti V-VI vv. na teritorii pripjatskogo Poles'ja*, în "KSIIMK", № 57, 1955, ss. 33-39.

V.L. LAPUȘNEAN, I.T. NICULIȚĂ, M.A. ROMANOVSKAJA, *Pamjatniki rannego železnogo veka*, în "AKM", 4, 1974.

I.I. LJAPUŠKIN, *Pamjatniki kul'tury „polej pogrebenija” pervoj poloviny I tys. n.é. Dneprovskogo lesostepnogo levoberež'ja po materialam polevyh izyskanij 1940, 1945-1949 gg.*, în "SA", XIII, 1950, ss. 7-32.

E.V. MACHNO, *Jagnjatins'ka archeologična êkspedicija*, în "AP", t. III, 1952.

B.V. MAGOMEDOV, *Černjachovskaja kul'tura. Problema êtnosa*, Lublin, 2001.

IDEM, *Černjachovskaja kul'tura Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1987.

IDEM, *Černjachovskie plemena Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja. Avtoreferat diss. kand. ist. nauk*, Kiev, 1981.

IDEM, *Černjachovskij mogil'nik Kurniki na Južnom Buge*, în "SP", № 4, 1999, ss. 102-120.

IDEM, *Obrjad ingumacii v černjachovskoj kul'ture*, în "Tezi dop. Ukrajinskoj delegaciji na VI Mižnar. Kongresi slov'janskoj archeologii (Novgorod, Rosija, 1996 r.)", Kyjiv, 1996, ss. 33-36.

Sergiu MATVEEV, *Reconstituirea situației etnice în partea de sud a interfluviului Nistru-Prut în prima jumătate a mil. I p.Chr. în baza izvoarelor scrise*, în "Analele științifice ale USM", Chișinău, 1998, ss. 92-99.

A.I. MELJUKOVA, *Pamjatniki skifskogo vremeni lesostepnogo srednego Podnestrov'ja. MIA SSSR*, № 64, Moskva, 1958, ss. 5-102.

N.A. MOCHOV, *Razvitie istoričeskoj nauki v Moldavii za gody Sovetskoj vlasti*, în "Tezisy dokladov (jubilejnoj naučnoj sessii Soveta Moldavskogo filiala AN SSSR, posvjaščennoj 40-letiju velikoj Oktjabr'skoj Socialističeskoj Revoljucii)", Kišinev, 1957, ss. 3-4.

I.T. NICULIȚĂ, *Gety IV-III vv. do n.é. v Dnestrovsko-Karpatskich zemljach*, Kišinev, 1977.

IDEM, *Severnye frakijcy v VI-I vv. do n.é.*, Kišinev, 1987.

G.F. NIKITINA, *Sistematika pogrebal'nogo obrjada plemen černjachovskoj kul'tury*, Moskva, 1985.

A.A. NUDEL'MAN, È.A. RIKMAN, *Novye nachodki pamjatnikov pervykh vekov našej éry v Moldavii*, în "AÊIM", 1968, ss. 173-180.

V. PALADE, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)*, București, 2004.

I.A. RAFALOVIČ, *Dančeny. Mogil'nik černjachovskoj kul'tury III-IV vv.*, Kišinev, 1986.

IDEM, *Moldavija i puti rasselenija slavjan v Jugo-Vostočnoj Evrope (VI-VII vv.)*, în "JuVESV", 1972, ss. 7-31.

A. REMENNIKOV, *Bor'ba plemen Podunav'ja s Rimom v 70-ch godach III v. n.è.*, în "Antičnoe občestvo", Moskva, 1967, ss. 188-192.

IDEM, *Bor'ba plemen Severnogo Pričernomor'ja s Rimom v III v. n.è.*, Moskva, 1954.

È.A. RIKMAN, *Ètničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i prilegajuščego Podunav'ja v pervych vekach našej èry*, Moskva, 1975.

IDEM, *Nekotorye tradicii černjachovskoj kul'tury v pamjatnikach VI-X vv. v nizov'jach Dnestra i Dunaja*, în "Issledovanija po istorii slavjanskich i balkanskich narodov. Èpocha srednevekov'ja", Moskva, 1972, ss. 29-45.

IDEM, *O načale rasselenija i ètničeskich kontaktach slavian na levoberež'e Nižnego Dunaja*, în "Tezisy dokladov soverskoj delegacii na IV Meždunarodnom kongresse slavjanskoj archeologii", Moskva, 1980, s. 21.

IDEM, *Raskopki u s. Budešty i problema ètničeskogo sostava naselenija Moldavii v pervych stoletijach n.è.*, în "Tezisy dokladov (jubilejnoj naučnoj sessii Soveta Moldavskogo filiala AN SSSR, posvjaščennoj 40-letiju Velikoj Oktjabr'skoj Socialističeskoj Revoljucii)", Kišinev, 1957, s. 5.

IDEM, *Raskopki u s. Budešty (K voprosu o naselenii Dnestrovsko-Prut'skogo meždureč'ja v pervych vekach n.è.)*, în "Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-zapada SSSR i Narodnoj Rumynskoj Respubliki", Kišinev, 1960, ss. 197-219.

È.A. RIKMAN, I.A. RAFALLOVIČ, *K voprosu o sootnošenii Černjachovskoj i ranneslavjanskoj kul'tur v Dnestrovsko-Dunajskom meždureč'e*, în "KSIA", vyp. 105, 1965, ss. 42-58.

B.A. RYBAKOV, *Rannjaja kul'tura vostočnych slavian*, în "Istoričeskij žurnal", № 11-12, Moskva 1943, ss. 73-80.

M.B. ŠČUKIN, *Das Problem der Černjachov-Kultur in der sovjetischen archäologischen Literatur*, în "ZfA", 9, 1975, S. 25-41.

IDEM, *K predystorii černjachovskoj kul'tury. Trinadcat' sekvencij*, în "ASGE", № 20, 1979, ss. 66-89.

V.V. SEDOV, *Slavjane v drevnosti*, Moskva, 1994.

A.T. SMILENKO, *Slov'jani ta jich susidi v stepovomu Podnipro'v'ji (II-XIII st.)*, Kyjiv, 1975.

G. SMIRNOV, *Archeologičeskie issledovanija Starogo Orcheja*, în "KSIIMK", vyp. 56, 1954, ss. 24-39.

G.D. SMIRNOV, *Zaselenie romanizirovannymi plemenami Pruto-Dnestrovskogo meždureč'ja v svete archeologičeskich materialov*, în "Materialy i issledovanija po archeologii Jugo-zapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki", Kišinev, 1960, ss. 309-316.

È.A. SYMONOVIČ, *Rec. na knigu: Rikman È.A. Pamjatnik èpochi velikogo peremeščenija narodov*, Kišinev, 1967, în "SA", № 4, 1970, ss. 285-289.

Ion TENTIUC, *Tradiții traco-geto-dacice în ritul și ritualul funerar medieval timpuriu de la est de Carpați*, în "Thracians and Circumpontic World", III, Chișinău, 2004, ss. 120-124.

M.A. TICHANOVA, *O lokal'nykh variantach Černjachovskoj kul'tury*, în "SA", № 4, 1957, ss. 168-194.

P.N. TRET'JAKOV, *Vostočnoslavjanskije plemena*, Moskva, 1953.

I.S. VINOKUR, *Černjachovskie plemena na Dnestre i Dunae*, în "Slavjane na Dnestre i Dunae", Kiev, 1983, ss. 105-135.

IDEM, *Vel'barskie élementy i černjachovskie drevnosti lesostepnoj Ukrainy II-IV vv. n.é.*, în "Kultura Wielbarska w młodszyim okresie rzymskim", nr. 2, Lublin, 1989, ss. 217-224.

Vlad VORNIC, V. BUBULICI, L. CIOBANU, *O așezare dacică din epoca romană descoperită la Odaia (comuna Miciurin, raionul Drochia, Moldova)*, în "Revista arheologică", serie nouă, Volumul II, nr. 1-2, Chișinău, 2006, ss. 348-363.

V. VORNIC, V. BUBULICI, N. TELNOV, *Pervoe poselenie svobodnykh dakov III v. n.é. na territorii Respubliki Moldova u s. Pruten'*, în "Congresul al IX-lea Internațional de Tracologie Tracii și lumea circumponică", Chișinău, 2004, ss. 131-133.

V. VORNIC, N. TELNOV, V. BUBULICI, L. CIOBANU, *Pruteni. Un centru de olărie dacic din epoca romană*, Chișinău, 2007.

T.D. ZLATKOVSKAJA, L.L. POLEVOJ, *Gorodišča Pruto-Dnestrovskogo mezhdureč'ja IV-III vv. do n.é. i voprosy političeskoj istorii getov*, în "Drevnie frakijcy v Severnom Pričernomor'e", Moskva, 1969, ss. 35-60.

Abrevieri bibliografice:

AĖIM – Archeologija, étnografija i iskusstvovedenie Moldavii, Chișinău.

AKM – Archeologičeskaja Karta Moldavii, Chișinău.

AP – Archeologični pochovann'ja, Kiev.

Arch. – Archeologija, Kiev.

ASGE – Archeologičeskie Soobščeniija Gosudarstvennogo Ėrmitaža, Leningrad.

IAN MSSR – Izvestija Akademii Nauk MSSR, Chișinău.

JuVESV – Jugo-Vostočnaja Evropa v srednie veka, Chișinău.

KSIA – Kratkie soobščeniija Instituta archeologii, Moskva.

KSIIMK – Kratkie soobščeniija Instituta istorii material'noj kul'tury, Moskva.

MIA SSSR – Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, Moskva.

SA – Sovetskaja archeologija, Moskva.

SP – Stratum plus, Chișinău.

ZfA – Zeitschrift für Archäologie, Berlin.